

אוצר של טביעות-חותם ישראליות על בולות מעיר דוד

יגאל שילה

מתוך "קדמוניות" 73-4 התשמ"ו

א. תיאור כללי

החפירות המחודשות בעיר-דויד החלו בקיץ 1978, ומאז התקיימו בה שש עונות-חפירה. עד כה נחפרו שנים-עשר שטחי-חפירה, הכוללים כ-3.5 דונם משטח הישוב העתיק בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, הלוא היא גבעת עיר-דויד. השטחים נבחרו החלקים שונים של הגבעה, בהתאם לנושאים השונים שהתכוונה המשלחת לבדוק בתולדות העיר הכנענית והעיר הישראלית. בדרום העיר ולמרגלות המדרון המזרחי נבדקו נושאים הקשורים במערכת התת-קרקעית להספקת-המים- המנהרות הקשורות במעיין הגיחון ובבריכת השילוח (שטחים A1, A2, B, J). בראש הגבעה ובצלע המערבית של הגיא המרכזי נבדקו שרידי העיר וביצוריה מימי בית שני ומן התקופה הביזאנטית (שטחים D1, K, ו-H). במדרון המזרחי נחפרו מערכת הטראסות המדורגות ובנייני-המגורים שנבנו עליהן ועל הסלע הטבעי החל בתקופת-הברונזה הקדומה 1 (שלהי האלף הרביעי לפני סה"נ), דרך תקופת-הברונזה התיכונה 2, וכלה בעיר מתקופת מלכי ישראל (המאות ה'הו' לפני סה"נ). כן נחשף לאורך כ-120 מ' קו-הביצורים של העיר הכנענית והישראלית שבצד מזרח, ששימש מאז המאה ה"ח לפני סה"נ ועד חורבן העיר בשנת 586 לפני סה"נ (שטחים D2, E1, E2, E3).

בשטח G שבצפון עיר-דויד, בראש המדרון המזרחי, נחשפו שרידי טראסות ומערכת של קירות-תמך איתנים, ששימשו מסד למצודת העיר בתקופה הכנענית ובתקופה הישראלית. במאות ה"ד-ל"ג לפני סה"נ נבנו כאן לראשונה קירות-תמך, שהונחו בצורת שתי וערב. קירות אלה יצרו כעין "ארגזים", שמולאו באבנים ויצרו מסד איתן, שהודות לו נוספו כ-250 מ"ר לראש הטבעי של הגבעה. חלק מקירות-התמך של מסד זה נשתמרו לכדי גובה של 8 מ'. אנו מניחים, שמסד זה היה בסיסה של מצודת העיר הכנענית בתקופה זו. ירושלים ומלכה הכנעני עבדי-חפה ידועים היטב ממכתבי אל-עמארנה מן המאה ה"ד לפני סה"נ. במאה ה' לפני סה"נ כוסו שרידים אלה בקיר-תמך ענקי. עם שום צורת בנייתו כינינו את הקיר הזה, שהיה מרשים עוד יותר בעוצמתו, בשם "מבנה-האבן המדורג". מבנה זה, שחתם את השרידים הקדומים בשטח G אגב שימוש בחלק מהם, שימש מסד איתן לבסיס המצודה החדשה שנבנתה בראשו. המבנה נשתמר על המדרון המשופע לכדי גובה מרשים של 18 מ'. ניתוח מיקומו של מבנה-האבן המדורג ביחס לעיר התחתונה שמדרום לו ולהר-הבית שמצפון לו מלמד, כי לפנינו גבול השטח שבין רובעי-המגורים של העיר התחתונה

ובין מבני-הציבור אשר נבנו בתחום האקרופוליס הקדום של עיר-דוד. המקורות ההיסטוריים כלולים נתונים רבים על מבנה שטח האקרופוליס בתקופה הישראלית, אשר כלל את מצודת העיר ומבני-שלטון נוספים. בית-המקדש וארמונות המלך נבנו על השטח החדש, שנוסף לאקרופוליס מצפון במרוצת המאה ה' לפני סה"נ. התחום הישן של מצודת העיר ושל מבני-השלטון נקרא במקרא "העופל", הלוא היא מצודת העיר (יש' ל"ב: י"ד; דה"ב כ"ז:ג; ל"ג:י"ד; נחמ' ג:כ"ו-כ"ז; י"א:כ"א), בדומה לעופל שבשומרון (מל"ב ה:כ"ד), או העופל שבנה מישע מלך מואב בדיבון. אנו מניחים, כי מבנה-האבן המדורג שימש, למעשה, מסד לפינה המזרחית-הדרומית של העופל הישראלי, שנבנה במישרין על-גבי המצודה הכנענית.

על בסיסו של מבנה-האבן המדורג, כ-11 מ' מתחת לראשו, נבנתה בימי שכבה 10- שיש לייחס אותה למאות הז'הו' לפני סה"נ- סדרה של מבנים, המצטיינים באיכות בנייתם ובתכנונם האדריכלי. מערכת זו פרושה על שני טראסות, שהפרש הגובה ביניהם כ-5 מ'. שני הטראסות כיסו את בסיס המבנה ויצרו עוד שטח מפולס, שאפשר בנייה נוספת של מבנה מגורים ומבנים אחרים בתחום צפוני זה של המדרון המזרחי. במקום זה חפרה קניון את חתך A, שלה שנמשך מראש המדרון עד בסיסו, מעל למעיין הגיחון. מתצלומי משלחתה של קניון עולה, שטראסות אלו ירדו עד חומת העיר, שאותה גילתה מעל המעיין. מערכת בנייה זו דומה למערכת שחשפנו מעט דרומה יותר בשטחים D ו-E שבמדרון המזרחי.

בשטח G, שחפירתו נערכת בפיקוחם של דוד טרלר וג'יין קהיל, אובחנו בשתי הטראסות הנ"ל שלוש יחידות-בנייה ברורות. על מרביתה של הטראסה העליונה משתרע "בית אחיאל". בית זה נבנה לפי תוכנית "בית ארבעת המרחבים", אשר שימשה את הבנייה הציבורית והפרטית באתרי יהודה וישראל בתקופת הברזל. מצפון לא נמצא "החדר השרוף", שהיה חלק מבניין שהשתרע ברובו מצפון לו, מעבר לגבול הצפוני של החפירה בשטח G. שמוניתן לו על שום שרידי השריפה העזה שאחזה בו בעת חורבן העיר בסוף ימי בית ראשון. ממזרח להם, על הטראסה הנמוכה, נחשף בקיץ 1982 חלקו המערבי של "בית הבולות" - נושא הדיון של מאמר זה (לוקוס 967 בשטח G, שכבה 10).

ב. "בית הבולות"

צידו המערבי של "בית הבולות" נשען על הקיר העיקרי שתמך את הטראסה העליונה מצד מזרח ונבנה באבנים גדולות במיוחד. קיר תמך זה מטיוח בטיח גירי לבן ועבה, שציפה גם את רצפת "בית הבולות". בגלל מגבלות השטח הניתן לחפירה נחשפה רק רצועה צרה של המבנה, שאורכה כ-7 מ' ורוחבה כ-1 מ' בין קיר התמך ובין גבולו המזרחי של שטח G.

במקום זה המערך הסטראטיגרפי של שכבות התל ברור ביותר, והממצאים בו דומים לאלה במבנים אחרים בשטחים E ו-G.

לאחר שחפרו את הרבדים מן התקופה הרומית ומן התקופה ההלניסטית, שכיסו את מרבית המדרון, הגיעו החופרים אל ראש מפולת החורבן של "בית הבולות", שאינו אלא חלק מן החורבן הכולל של העיר בידי הבבלים בשנת 586 לפני סה"נ. בשכבת-חורבן זאת נתגלה מכלול ממצאים עשיר בתוכנו ובאיכותו. נמצאו כ-25 כלי-חרס, רובם שלמים. מכלול הכלים כלל קנקנים, פכיות, לגינים, פערורים, כנים, נרות וקערות. לציון מיוחד ראויות שתי קדירות גבוהות, המצטיינות בצורתן המיוחדת ובטיב עיבודן: לקדירות בסיס חצוצרה גבוה במיוחד והן בעלות חיפוי ומירוק-אבניים רצוף ומעולה. בבסיסן יש חור-ניקוז (?), אשר נעשתה לפני הצריפה. מטרתו הייתה, כפי הנראה, למנוע הצטברות רטיבות בתחתית הכלי. בחינתו של מכלול זה העלתה, שיש הקבלה טיפולוגית וכרונולוגית מלאה ובין מכלולים דומים של כלי חרס שנמצאו בשכבות החורבן של הגבעה המערבית בירושלים ובאתרים אחרים, כגון לכיש, רמת רחל, תל בית-מירסים, עין גדי, ערוער, תל מלחתה, תל משוש, קדש-ברנע ומצד-חשביהו. מסקנות אלו אף עולות בקנה אחד עם המערך הסטראטיגרפי-הכרונולוגי של שכבות היישוב במאות הח'-הו' לפני סה"נ, כפי שנתברר בצורה ברורה בשטח E של עיר דויד: השכבה הקדומה שבהן היא שכבה 12 מן המאה הח' לפני סה"נ ימי הבנייה של חזקיהו. שכבה 11 היא שכבת ביניים מן המאה הז' לפני סה"נ. שכבה 10 נבנתה בימי יאשיהו, במחצית השנייה של המאה הז' לפני סה"נ ונהרסה עם חורבן בית ראשון בשנת 586 לפני סה"נ.

הממצאים האחרים ב"בית הבולות" כללו, בין השאר, משקלות-אבן תקינים, ששימשו בתקופה זו גם באתרים אחרים, ביהודה, וכן ארבעה כלי-אבן בעלי צורה מיוחדת, שאינם ידועים ממקום אחר. גובהם כ-20 ס"מ. על סמך צורתם ודרך עיבודם אנו מניחים שאולי לפנינו כני-פולחן. מלבד זו נתגלו ראשי-חץ שטוחים של ברזל וראש-חץ משולש של ברונזה מן הטיפוס הנקרא 'סקיתי'. ראשי-חצים דומים נמצאו גם במבנים אחרים משכבה זו בעיר דוד ובשכבת השריפה שנתגלתה ליד המגדל הישראלי שחשף אביגד ברובע היהודי. מגדל זה היה חלק ממערכת הביצורים הצפונית של העיר הישראלית המורחבת בשלהי תקופת בית ראשון.

ג. הבולות

בעיר דויד נמצאו ממצאים כתובים רבים בשכבות מתקופת הברזל 2. בעונות הקודמות נתגלו שי כתובות עבריות גדולות במיוחד שנחקקו באבן, עשרות חריטות של שמות ושל אותיות עבריות על חרסים, אוסטרקאות, חותמות פרטיים וכן טביעות חותם בידידות של

קנקנים, כגון טביעות חותם "למלך". אך דומה, כי הממצא החשוב ביותר הוא מכלול בן 51 בולות שהיו פזורות בשכבת החורבן שעל רצפת "בית הבולות".

מקורו של השם "בולה" במילה הלטינית הקדומה bulla, שפירושה חותם ששימש אישיות חשובה דוגמת אפיפיור, או הכרזה רשמית של קיסר או מלך. בימי הביניים החלה מילה זו לשמש גם לציון גוש קטן של טין או של חומר אחר, ששימש לחתימת תעודה מגוללת. בספרות הארכיאולוגית הוא משמש לציון פיסות- טין קטנות שהוטבע בהם חותם של אדם פרטי או של בעל תפקיד ציבורי. במשנה משמשת ההגדרה העברית "חותם אגרות" לציון "בולה":

אדמה כחותם המרצופים; דברי רבי עקיבא וחכמים אומרים: כחותם אגרות (שבת ח:ה).

עד להופעתו המאוחרת של הנייר נכתבו התעודות במזרח הקדמון על קלף, פאפירוס, לוחיות עץ, לוחיות טין צרופות או אוסטרקאות. פרט ללוחיות הטין ולאוסטרקאות היו אלה חומרים כלים, ולכן נשתמרו רק באזורים בעלי אקלים יבש במיוחד כמו, למשל, מדבר יהודה, הנגב, סיני ובעיקר מצרים.

התעודות הכתובות נשמרו בדרך כלל בהיותם מגוללות וקשורות בחוט. מסמכים רשמיים- כמו, למשל, חוזים חתומים- נחתמו בבולות, בדומה למסמכים רשמיים בימינו הנחתמים בפיסות שעווה. בעל התעודה היה נוטל טין רך, מגולל אותו לכדור סגלגל ושטוח, שקוטרו 10-15 מ"מ, בממוצע. לאחר שהניח אותו על החוט שקשר את התעודה, טבע בו את חותמו. כדי לפתוח את התעודה היה צריך לשבור את הבולה שחתמה אותה, שבנתיים התייבשה והתקשתה. העובדה שהטין לא נצרך כחרס אלא התייבש מאליו, גרמה, שהבולה הייתה פריכה ביותר ופגיעה, ולעיתים קרובות קשה לפענח את טביעת החותם שעליה.

רק בדרך מזל מצליח החופר להבחין בגוש הטין הזעיר וחסר הצורה ולהבדל בינו ובין האבנים הקטנות וגושי העפר הזעירים החולפים לנגד עיניו בכל כף חפירה. אחת השיטות המשמשות היום בחפירה מבוקרת היא סינון העפר המוצא מן החפירה, במגמה למנוע אובדן אפשרי של ממצאים קטנים מסוג זה. מלאכה זו איננה מלהיבה אם לנקוט לשון המעטה, מה גם שסינון זה מאט את קצב העבודה בחפירות עיר דוד אנו מסננים אפוא, אגב בררה, רק את החומה משכבות החיים בלוקוסים ומבנים ברורים ולא משפכים ורובדי המילוי והחורבן העצומים המכסים את המדרון המזרחי. אומנם עסקנו בסינון העפר במשך כמה עונות, אך לא העלנו ממצא חשוב בעבודות הסינון.

הפיצוי המלא על המאמץ הזה ניתן בעונה החמישית, בעת סינון החומר שהוצא מרצפת "בית הבולות" עינם הפקוחה של המתנדבים שעסקו בסינון הבחינה בגושי-הטין הזעירים

הודות לעובדה, לטביעות- החותם היו ברורות. עצרנו את החפירה במבנה עצמו, וסלי- העפר שהועלו מן החפירה קודם-לכן זכו לסינון מדוקדק. ואכן, נתגלו בולות נוספות. בשלב זה בדקנו את אזור החפירה עצמו, ועלה בידנו לאתר את מקום פיזורן של הבולות ולאסוף אותן באתרן ממש. נתברר, כי היו פזורות בפינה הצפונית- מערבית של "בית הבולות", על פני שטח מצומצם של כמטר מרובע. שלושת ימיי החפירה בקטע זה היו ימים של התרגשות מרובה לחברי המשלחת.

נמצאו כאמו, 51 בולות, מהן 41 שנשתמרו היטב הודות לשריפה העזה שאחזה ב"בית הבולות" ובירושלים כולה. שריפה זו צרפה את הבולות, הקשתה אותן ושימרה אותן לדורות הבאים. גודלן של הבולות הסגלגלות אינו עולה על גודלה של ציפורן האצבע: אורכן הממוצע כ-14 מ"מ, רוחבן כ-123 מ"מ ועוביין 6-2 מ"מ. על גבן של חלק מהן נותרו עקבות החוט או החוטים שקשרו את הפאפירוס המגולל וכן עקבות של סיבי הפאפירוס שנלחצה אליהן פיסת-הטיין הרך בעת ההחתמה.

רק על 4 בולות מופיע ציור בלי שום כתב. הציורים מתארים גריפון (?), מאזניים ומזבח או סמל-אלוהות כלשהו. על שאר הבולות מופיעה טביעת-חותם פשוטה, הכוללת את הנוסחה הרגילה של שם בעל החותם ושם אביו, נוסחה המופיעה על חותמות וטביעות-חותם מיהודה מן המאות הז' וה-ו' לפני סה"נ. גם בשטח E3 בעיר דויד נתגלה חותם הדומה מבחינת צורתו והכתובת שעליו: אליקם בן מכאל. לטביעות החותם נושאות השמות לא נתלוותה ציור או עיטור נוסף, פרט לקווים ישרים או לדגמים גיאומטריים דמויי-ניצנים, שחילקו בשתי שורות הכתב. עובדה זו מחזקת את הדעה הגורסת, כי החותמות העבריים הבלתי מעוטרים אופייניים לשלב האחרון בהתפתחות החותם העברי בשלהי תקופת בית ראשון. החותמות הכוללים, נוסף על שמו של בעל החותם, דגמים מעולם הצומח, דגמים גיאומטריים או חיות מיתולוגיות שונות- כגון גריפון- אופייניים למאות הט'-הח' לפני סה"נ, וניכרת בהם השפעה צפונית שבר של חותם דמוי- חיפושית המעוטר בדמות של גריפון נמצא שלא באתרו בשטח G בעיר דויד. מעניינת העובדה כי מתוך 51 הבולות המכלול שלפנינו רק 4 היו מעוטרות, ודווקא אלו היו ללא שום כתב, דוגמאות נוספות של טביעות חיה מסוג זה נמצאו בשתי טביעות- חותם שעל ידי קנקנים מתקופת הברזל 2 שנחשפו בעיר דויד. על האחת מופיעה דמות של סוס, ועל האחרת- דמות של נמלה (?). דם שתי טביעות אלו היו ללא כתב. טביעת- חותם יפה במיוחד מטיפוס זה נתגלתה בשטח E3 את השם צפניהו מלווה דמות של נחש בעל ארבע כנפיים(אוריאוס מכונף). שלוש טביעות זהות מתקופה זו נמצאו בחפירות לכיש.

ברובן המכריע של הבולות- 41 מתוך 47 (87%) – מופיע שם קריא. אחוז זה גבוה ביותר בהשוואה לממצא באתרים אחרים, והוא מאפשר לנו להסיק מסקנות פליאוגראפיות ואפיגראפיות מבוססות למדי.

ד. הכתב

גם מן הבחינה הפליאוגרפית נועדת חשיבות רבה לכמות הגדולה של הבולות בעלות טביעת-חותם ברורה, שכן כל האותיות האלפבית מיוצגות במכלול שלפנינו. בחינתן של צורת האותיות ושל דרך כתיבתן מעלה, שהן עולות בקנה אחד עם מסקנות המחקר הפליאוגרפי של כתב החותמות מתקופה זו דוגמאות טובות הן אותיות אל"ף, דל"ת, ה"א וי"ו, מ"ם ורי"ש. לפי בחינה זו יש לייחס את החותמות ללא ספק למחצית השנייה של המאה הז' לפני סה"נ או לראשית המאה הו'. אם יש הבדל איכותי בין החותמות השונות, הוא נובע מן ההבדל ביכולת בין גלפי החותמות. איכות הביצוע של אחדים מהם - כמו, למשל בשתי טביעות זהות של "לאפרח אחיהו" שנעשו באותו החותם - היא ירושה. לעומת זה יש שתי טביעות של "לאלתן בן בלגי" - שנעשו בחותמות שונים, שאיכות גילופם טובה במיוחד, כנראה מעשה ידיו של אותו האומן. לפיכך יש מקום להניח, ששימשו אדם אחד, שהיו לו שני חותמות.

ה. האונומאסטיקון

באונומאסטיקון - כלומר, מכלול השמות - מופיעים 51 שמות עבריים של אבות או בנים, החוזרים בחלקם בבולות השונות בסך הכל נזכרים 82 שמות. הנוסחא זהה בכולם, כמו, למשל, 'לעזריהו בן חלקיהו', שפירושה: (החותם) של עזריהו בנו של חלקיהו. לעיתים, נשמטה המילה 'בן' כמו למשל, בתביעת החותם 'לאפרח אחינו'. השם הנפוץ ביותר הוא אלשמע, אשר נזכר ארבע פעמים. השמות עזריהו, בלגי, הושעיהו וזכר נזכרים שלוש פעמים. השמות האחרים נזכרים פעמיים או פעם אחת בלבד. 41 שמות (50% מכלל השמות) הסיומת התיאופורית - 'יהו'; 31 שמות מתחילים באותיות יהו, כמו, למשל, יהואב; 81 שמות מתחילים ב'אל'. שלושים שמות (39% מכלל השמות) הם שמות רגילים, כמו עזר, זכר וצפן. יש מקום להניח, שהללו שמות מקוצרים של שמות בעלי סיומת תיאופורית: עזריהו, זכריהו וצפניהו. ראוי לציין, כי מכלול עשיר זה אין שום שם בעל הסיומת התיאופורית המקוצרת 'יו', אף ששמות כגון שמריו, אביו וגדיו שכיחים בחותמות ובכתובות ממלכת ישראל (המאות ה'ט' - ח' לפני סה"נ), ואולי גם ממלכת יהודה. אין ספק, שעובדה זו קשורה בתאריכו המאוחר של המכלול ויש בכך כדי לחזק את הדת הגורסת, כי במרוצת המאה הז' לפני סה"נ פסק השימוש בקיצור תיאופורי זה. במכלול הבולות מעיר דויד לא נמצא שום מרכיב תיאופורי שאיננו ישראלי. עובדה מפתיעה היא, שלמרות מספרם הרב של צירופי השמות - כלומר, 45 שמות מלאים המורכבים משם הבן ומשם האב - לא מצאנו להם שום מקבילה במאות הכתובות, התביעות, הבולות והחותמות שנתגלו בארץ ישראל. מובן, כי לשמות היחידים, ללא צירוף השם השני, יש מקבילות רבות, אך דומה, שאין לכל חשיבות. רק לשם אחד-עזריהו בן חלקיהו- יש מקבילה מלאה בחותם מירושלים שפורסם על ידי אביגד.

מכאן, שלמרות עושר השמות במכלול מירושלים, כל השמות, פרט לאחר, הם בלתי ידועים. בערב זוהו שמות מספר של מלכים- כמו, למשל, ירבעם וחזקיהו- הנזכרים אולי על חותמות או על תביעות חותם. בשנים האחרונות פרסם אביגד שעסק רבות בחקר הכתב העברי, שלושה שמות שאפשר לזהותם, לדעתו, עם דמויות הנזכרות המקרא. על שתי בולות שפענח הופיעו התביעות "לירחמאל בן המלך" (יר' ל"ו:כ"ו) ול"ברכיהו בן נריהו הספר"; טביעה זו היא מן הסתם של ברוך בן נריהו הסופר (יר' ל"ו:ד). על אחד החותמות הופיעה הטביעה 'לשריהו נריהו', שהיא מן הסתם של שריהו בן נריהו, אחיו של ברוך בן נריהו הסופר (יר' נ"א:נ"ט). עם כל הזהירות הדרושה בשיטת הקבלה זו אנו מצטרפים לדעתו של אביגד בדבר הסבירות הרבה שיש בדרך זיהוי זו ומצטרפים לשלושת השמות הנ"ל שם רביעי מהתקופה היא, המופיע במכלול השמות שעל הבולות מעיר דויד: גמריהו בן שפן.

בס' ירמיהו נזכר גמריהו בן שפן, בן זמנו של המלך יהויקים בן יאשיהו:

ויהיה בשנה החמישית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה בחודש התשיעי קראו צום לפני ה' כל העם בירושלים וכל העמים הבאים מהרי יהודה בירושלים. ויקרא ברוך בספר דברי ירמיהו בית ה' בלשכת גמריהו בן שפם הספר בחצר העליון פתח שער בית ה' החדש באוזני כל העם. וישמע מכיהו בן גמריהו בן שפן את כל דברי ה' מעל הספר. וירד בית המלך על לשכת הספר והנה שם כל השרים יושבים אלישמע הספר ודליהו בן שמעיהו ואלנתן בן עכבור וגמריהו בן שפן וצדקיהו בן חחניהו וכל השרים (יר' ל"ו: ט-י"ב).

וגם אלנתן ודליהו וגמריהו הפגעו במלך לבלתי שרף את המגלה ולא שמע אליהם. ויצווה המלך את ירחמאל בן המלך ואת שריהו בן עזריאל ואת שלמיהו בן עבדאל לקחת את ברוך הספר ואת ירמיהו הנביא ויסתרום ה' (יר' ל"ו:כ"ה-כ"ו).

ארבע פעמים נזכר גמריהו בן שפן בקשר לאחד האירועים המסעירים בחצרו של יהויקים ולפעילותו של הנביא ירמיהו. גמריהו מוגדר כסופר ושר בחצר המלך. גם בנו מכיהו נוטל חלק פעיל באירוע זה. במקום אחר נזכר שפן בן אצליהו- מן הסתם אביו של גמריהו- שהיה סופר בימי יאשיהו:

ויהי בשמונה עשרה שנה למלך יאשיהו שלח המלך את שפן בן אצליהו בן משלם הספר בית ה' לאמר (מל"ב כ"ב:ג).

אם אמנם נכון זיהויה של הדמות ששמה מופיעה על הבולה הנידונה, הרי שלפנינו אחד הסופרים שהיו פעילים בחצר המלך, בנו של מי שהיה סופר בשנה השמונה עשרה לשלטונו

של יאשיהו (622 לפני סה"נ). שמונה עשרה שנה לאחר מכן, בשנה החמישית ליהויקים (604 לפני סה"נ) פועלים הסופר גרמיהו בן שפן ובנו מכיהו. על חשיבותו של גמריהו בן שפן הסופר מעיד ללא ספק מקום לשכתו: "חצר העליון פתח שערי בית ה' החדש" (יר' ל"ו:י'), המקום שבו קרא ברוך בן נריהו הסופר את איגרת ירמיהו.

אולי אין זה המקרה, שזיהויה של דמות נוספת הנזכרת במקרא, שריה בן נריה, קשור לאותם האירועים ולאותו הפרק בס' ירמיהו שנזכרות בו שתי הדמויות הנוספות שזיהה אביגד, ברכיהו בן נריהו הסופר וירחמאל בן המלך. אחיו של ברוך בן נריהו פעל בשנתו הרביעית של המלך צדקיהו, וגם אותו שלח ירמיהו אל המלך:

הדבר אשר ציווה ירמיהו הנביא את שריה בן נריה בן מחסיה בלכתו את צדקיהו מלך יהודה בבל בשנת הרביעית למלכו ושריה שר מנוחה (יר' נ"א: נ"ט).

1. מכלולים אחרים של בולות מתקופת הברזל 2 ומן התקופה הפרסית בטרם נסכם את תרומתו של מכלול הבולות לעיר דויד לתחומי המחקר השונים של שלהי תקופת בית ראשון מן הראוי לזכור לשם השוואה מכלולים דומים מתקופת הברזל 2 ומן התקופה הפרסית שנמצאו באזורנו.

רבים מן הבולות ומן החותמות שנמצאו בארץ ופורסמו הגיעו לידי החוקרים בלי שנודעו מקום הימצאם ונסיבות גילויים. משום כך חסרים לנו נתונים חשובים על סוג האתר ומקומו, על השכבה שבה נחשפו ועל ממצאים אחרים לידם שהיו עשויים להיות לעזר רב בתארוך. חותמות ובולות רבים מסוג זה פורסמו בשנים האחרונות בידי אביגד. מכלול עשיר של בולות וחותמות מאוספי מוזיאון ישראל ומוזיאון רוקפלר, שגם הם באו ברובם ממקור בלתי ידוע, פורסמו בידי רות הסטרין ומיכל דייגי. בולות מעטות שנמצאו במהלך חפירות ארכיאולוגיות נחשפו לפני זמן רב, כאשר שיטות החפירה, הרישום והפרסום של הממצא לא היו לפי אמות המידה המקובלות בימינו. כך, למשל, נמצאה בחפירות בין צור הבולה "לגליהו בן המלך". בחפירותיה של המשלחת הבריטית בלכיש נמצאו שתי בולות: "לגדליהו אשר על הבית" ו"לחלקיהו בן מאפס". בחפירות שומרון נתגלו 15 בולות מעין 11 שיוחסו לתקופת הברזל 2. אביגד הציע לייחסן למאה הח' לפני סה"נ. הן נמצאו באזור שבצדו הצפוני של האקרופוליס, מקום שנתגלה בו גם אוצר השנהבים. מותר להניח, כי במקום זה היה מבנה ציבור כלשהו. רק על שתיים בן הבולות נראו שרידי אותיות עבריות. על שמונה מהם היו טביעות של חותם מצויר- כנראה שמש מכונפת. על אחת מהן מופיע גריפון. את המטמון החשוב מסוג זה עד לגילוי המכלול מעיר דויד חשף אהרוני בחפירות לכיש, ובשנת 1975 פרסם אותו. המטמון התגלה בשכבה 2 שיש לייחסה למאות הז-ו' לפני סה"נ, עד החורבן. היה זה המטמון שנתגלה בחפירה ארכיאולוגית ולכן אפשר היה לתארכו גם על סמך נסיבות הגילוי וגם על סמך הקשר הסטראטיגרפי והכרונולוגי. נמצאו 17

בולות, שנשמרו בפכית חרס. מכאן ניתן ללמוד, שנאספו לאחר שנותקו מן התעודות שחתמו, כאילו מבחינה מנהלית היה לבעליהן עניין מיוחד לשמרן. הבולות שבתוך הפכית נמצאו במבנה שלא נפגע בשריפה- שלא כ'בית הבולות'- ולכן הן פריכות, ומצב השתמרותם גרוע. רק ב-8 מ-17 הבולות אפשר היה לפענח, ולו באופן חלקי את שמותיהם של בעלי החותם. לפי הפרטים הברורים יותר ניתן

ז. סיכום

ניתוח הנתונים הטכניים שהעלנו מן המכלול מעיר דויד והשוואתם עם הנתונים המשלימים שהועלו מן המכלולים האחרים מאפשרים לנו לשחזר במידה רבה של וודאות את תהליך כתיבתן של התעודות, חתימתן ואחסונן. והנה, בידינו עדות היסטורית לתהליך שנהג בירושלים המאה הז' לפני סה"נ. לשם כך עלינו לשוב לס' ירמיהו

ואקנה את השדה מאת חנמאל בן דדי אשר בענתות ואשקלה לו את הכסף שבעה שקלים ועשרה כסף. ואכתוב בספר ואחתום ואעד עדים ואשקל הכסף במאזניים. ואקח את ספר המקנה אל ברוך בן נריה בן מחסיה לעיני חנמאל דדי ולעיני העדים הכתבים בספר המקנה לעיני כל היהודים היושבים בחצר המטרה. ואצוה את ברוך לעיניהם לאמור: כה אמר ה' צבאות אלוהי ישראל לקוח את הספרים האלה את ספר המקנה הזה ואת החתום ואת ספר הגלוי הזה ונתתם בכלי חרש למען יעמדו ימים רבים. (יר' לב:ט-יד).

לקבוע, שיש דמיון רב בין האונומאסטיקון של הבולות מלכיש וזה של הבולות מדויד. אך דומה, כי המכלולים המעניינים ביותר של פאפירוסים ובולות הם דווקא מן התקופה הפרסית בשנת 1976 פרסם אביגד מספר מרשים של 65 בולות שמורות היטב, אלא שמקורן אינו ידוע. הבולות נשאו טביעות חותם ממלכתיות דוגמאת "יעד"; טביעות חותם של בעלי תפקידים בפחוות יהוד הפרסית, כמו, למשל "לאלתן פחוא" ו"יהוד חננה"; וכן טביעות חותם של אנשים פרטיים, כגון "לאלעזר בן נחם". על סמך ניתוח פאליאוגרפי והמסקנות ההיסטוריות העולות מניתוח פריטי המכלול ייחס אותו אביגד לשלהי המאה ה' לפני סה"נ או לראשית המאה ה'. מכלול זה מעניין ביותר, בין השאר בגלל קרבת הזמן- פחות מ-100 שנה- בינו לבין המכלול מעיר דוד. מחקר משווה שלך שני המכלולים עשוי אפוא להניב פירות נאים בנושאים הקשורים בהתפתחות הכתב בתקופת המעבר המעניינת של המאות הז'-ה' לפני סה"נ.

שני המכלולים האחרים ן התקופה הפרסית חשובים בגלל העובדה, שנשתמרו בהם גם הפאפירוסים עצמם, נוסף על הבולות. בחלקם היו מגוללים וחתומים, בדיוק כפי שהושארו בידי בעליהם. במערה בוואדי דאליה שבמזרח שומרון נמצא ארכיון שהביאוהו לשם תושבי

שומרון, שנמלטו למערה זו בשלהי התקופה הפרסית (המאה ה'ד' לפני סה"נ). כמה זמן הפפירוסים, שפוענחו בידי קרוס, נכתבו בשנת 335 לפני סה"נ, כלומר, בימיו של דריוש הג'. שמו של שליט זה מופיע בראש אחת התעודות לציון תאריך כתיבתה. במכלול נמצאו 128 בולות, מהן 90 שנשתמרו היטב. ואולם, רק 2 מהם נשאו טביעות בכתב העברי הקדום. חשיבותו של המכלול לענייניו נמצא בעבדה שתעודות אחדות נמצאו מגוללות וקשורות בחוט והיו כתומות בבולה אחת או בארבע בולות. פאפירוס אחד אף היה חתום בשבע בולות (ראה להלן).

המכלול השני הוא ארכיון התעודות מן המאה ה'ה' לפני סה"נ שנחשף בחפירות המושבה היהודית הצבאית של יב העתיקה (אלפנטינה) שבמצרים העליונה ליד אסואן של ימינו. התעודות, שחלק מהם פרסם קרלינג ממוזיאון ברוקלין, נשתמרו היטב. גם במכלול זה היה אפשר לראות בעליל את תוכן התעודות ולעמוד על דרך כתיבתן, קיפולן קשירתן וחתירתן בעזרת הבולות.

מלבד זה ראוי להזכיר גם את ארכיון התעודות ובו שלוש בולות מימי בר כוכבא שגילה ידן במערת האיגרות שבמדבר יהודה ואת 27 הבולות שמצא נגב בקבר נבטי בממשית שבנגב.

הקטע שלפנינו עוסק בצעד כלכלי פוליטי של ירמיהו ערב חורבן ירושלים. בדרך כלל נכתבו תעודות מעין אלו על פאפירוס. הקלף, שהיה חומר יקר, שימש לצרכים חשובים במיוחד. מכל מקום, רק פאפירוס או קלף היה אפשר לגולל עם סיום הכתיבה. במקרה שלפנינו שקל הקונה תחילה את הכסף ליד מוכר השדה. תנאי העסקה נכתבו במסמך, הלו הוא "ספר המקנה". בסופה של תעודת מכר זאת חתמו הקונה, המוכר והעדים שנכחו בעסקה. התעודה החתומה גוללה ונחתמה גם מבחוץ, בכך נהפכה ל"ספר חתום", וכדברי ישעיהו :

ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום אשר יתנו אתו אל יודע ספר לאמר קרא נא זה ואמר לא אוכל כי חתום הוא (כט:יא).

לתעודה היה העתק בעל נוסח זהה, שנשאר גלוי: "ספר הגלוי". יש מקום להניח, שחלק מן התעודה, או עותק נוסף ממנה, נשאר גלוי, ובשעת הצורך אפשר היה לעיין בפרטי החוזה בלי שהיה צורך לפתוח את התעודה עצמה ולשבור את הבולות שחתמו אותה, כפי שהראה ידן בניתוח התעודות המשפטיות והמסחריות ממערת האיגרות. התעודה והעתקה הופקו בידי אדם היה נאמן על שני צדדי העסקה. במקרה שלפנינו היה זה ברוך בן נריהו הסופר. "למען יעמדו ימים רבים" הונחו התעודות לשמירה במקום יבש ובטוח: בכל חרס.

הפאפירוס שהוא חומר כלה, לא נשתמר בעיר דוד. אם לא כילתה אותו האש, פגע בו הלחות, ולפיכך לא נותרו בו אלא הבולות, המאפשרות לנו לעמוד על התאריך שתיאר

ירמיהו: לאחר חתימת התעודה, קיפולה וקשירתה הודבקו פיסות של טין רך על החוטים שקשרו את המסמך, והוטבעו בהן חותמות כל הנוגעים בדבר; כל אחד הטביע את חותמו האישי על בולה נפרדת. על הבולות שנתגלו נותרו, כאמור, עקבות החוט אשר שימש לקשירת התעודה, שכן הטין הרך נמחץ אל החוט שקשר את הפאפירוס. גם סיבי הפאפירוס הותירו את רישומם בבולה. בשולי הבולה נותרו לעיתים טביעות האצבע של האדם שהחזיק בה את הטבעת החותם. התעודות החתומות נשמרו בכלי חרס מיוחדים, דוגמת הכלים השלמים שנמצאו במערות קומראן ושימשו, לדעת סוקניק, לשמירת המגילות שנגזזו בהן בשלהי תקופת בית שני. ייתכן, ששתי הקדירות בעלות הצורה המיוחדת והחור בתחתיתן שנמצאו ב"בית הבולות" שימשו לשמירת תעודות. הבולות שהיו פזורות בין שברי הקדירות הן העדות היחידה לקיום הארכיון בעבר.

על סמך מספר הבולות אין אפשרות לאמוד את מספר התעודות היו בארכיון. הממצאים שבידנו, בעיקר התעודות מוואדי דאליה ומיב, מעידים, כאמור, כי חתימת תעודה אחת יכלו לשמש כמה בולות. לאור האונומאסטיקון ניתן להניח, כי הארכיון שלפנינו לא היה ארכיון משפחתי, שכן אזי מן-הסתם היו חוזרים כמה שמות, ולו בצירופים שונים. לפיכך מותר להניח, שריבוי השמות שאינם קשורים זה בזה מצביע על אופיו הציבורי של הארכיון. הופעת שמו של הסופר גמריהו בן שפן עשויה לחזק את הסברה הזאת. גם מקומו של "בית הבולות"

בראש העיר התחתונה, בשטח המעבר אל העיר העליונה- "העופל" של עיר דויד, מקום מצודת העיר ומבני השלטון והמינהל – מרמז על לשכה ציבורית כלשהי, בדומה ללשכתו של גמריהו בן שפן הסופר.

מתברר, שיש התאמה מלאה בין הממצא ב"בית הבולות" ובין הממצא במבנים אחרים בשכבה זו, שכבת העיר סוף ימיה עד שנהרסה לחלוטין על-ידי הבבלים בשנת 586 לפני סה"נ. חשיבותו של ממצא זה נעוצה בעובדה, כי המסקנות העיקריות מחקירתו מבוססות על מכלול השיר של בולות, אשר ברובן המכריע ניתנות לפענוח, על מכלול גדול של כלי חרס שלמים ועל ממצאים אחרים בחפירה מבוקרת בעלת סטראטיגרפיה ברורה. העדויות הארכיאולוגיות לחורבן העיר, המבוססות על פרטי האדריכלות ועל החפצים הקטנים, מעוגנת היטב במקורות ההיסטוריים, והן עולות בקנה אחד עם תיאור חורבנה של ירושלים במקרא:

ובחדש החמישי בשבעה לחודש היא שנת תשעה עשרה למלך נבוכדנאצר מלך בבל נבזראדן רב טבחים עבד מלך בבל ירושלם. וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי

ירושלם ואת כל בית גדול שרף באש. ואת חומת ירושלים סביב נתצו כל חיל כשדים אשר רב טבחים (מל"ב כה:ח-י).

"בית הבולות" משווה מימד אנושי לממצא הארכיאולוגי החומרי ומוסיף נופך לסיפור סופה של העיר, שכן נחשפה בו טביעת החותם של גמריהו בן שפן הסופר, שפעל בחצרו של יהויקים שמונה עשרה שנה לפני החורבן יחד עם אישים אחרים שמזכיר ירמיהו ברוך בן נריהו הסופר, שריהו בן נריהו אחיו וירחמאל בן המלך. אכן, אין לנו אלא לסיים את הדיון בנימה אישית ולהצטרף לדברים שהיטיב להביעם אביגד באחד ממאמריו:
לסיום אינני יכול שלא להביע את הרגשתי הפנימית בעת הטיפול בבולות אלה ופענוחם בפעם הראשונה. אתה חש כעין קשר אישי עם דמויות חשובות שלקחו חלק פעיל באירועים דרמטיים אלה, דוגמת ירמיהו וברוך, בזמן הקשה שקדם לנפילת יהודה.

